

AMUDARYONING CHAP QIRG‘OG‘IDAGI QORAQALPOQLARNING IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOTI (XIX-XX ASR BIRINCHI CHORAGI)

Tleumuratov Ruslanbek Maxset uli

Magistratura Bo‘limi Arxeologiya Kafedrasi

70220601-Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo‘nalishi

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 23.03.2026

Revised: 24.03.2026

Accepted: 25.03.2026

KALIT SO‘ZLAR:

*Qoraqalpoq,
Amudaryo, ijtimoiy-
iqtisodiy hayot, madaniy
hayot, XIX asr, XX asr
birinchi choragi,
chorvachilik,
baliqchilik,
dehqonchilik, urf-
odatlar*

Maqolada XIX-XX asr birinchi choragida Amudaryoning chap qirg‘og‘ida yashovchi qoraqalpoqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti o‘rganiladi. Qoraqalpoqlarning asosan chorvachilik, baliqchilik va dehqonchilik bilan shug‘ullanishi, oila va mahalla tizimi orqali jamiyatning tartiblanishi, shuningdek, xalqning madaniy merosi va urf-odatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari va xalq og‘zaki ijodiga tayangan holda qoraqalpoqlarning yashash tarzining o‘ziga xos jihatlari, iqtisodiy faoliyati va madaniy an‘analari yoritiladi. Maqola o‘quvchiga qoraqalpoq jamiyatining XIX-XX asr boshidagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini tushunishga yordam beradi.

Amudaryoning chap qirg‘og‘idagi qoraqalpoqlar asosan Orol dengizi sohillari va Amudaryo deltasi hududida yashagan. XIX-XX asr birinchi choragida bu hududlar mahalliy tabiiy sharoit, suv resurslari va ijtimoiy tuzilmalar bilan belgilanib, qoraqalpoqlarning iqtisodiy va madaniy hayotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Orol dengizi yaqinligi va Amudaryo tarmog‘i baliqchilik va suv resurslaridan keng foydalanishga imkon bergan bo‘lsa, keng yaylovlar chorvachilik bilan shug‘ullanishni rivojlantirgan. Shuningdek, bu hududlarda dehqonchilikning rivojlanishi ijtimoiy tuzilmani ham shakllantirgan.

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti asosan mahalla va oila tizimi bilan bog'liq bo'lgan. Mahalla boshqalardan mustaqil ijtimoiy birlik sifatida faoliyat yuritgan, u yerda fuqarolar o'zaro yordam, nizolarni hal qilish va iqtisodiy masalalarni muhokama qilgan. Oilaviy tuzilma esa jamiyatda tarbiya, meros va ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha masalalarni tartibga solgan. Madaniy hayot esa qoraqalpoq xalqining urf-odatlarini, og'zaki ijodi, bayramlari va hunarmandchilik an'analari bilan ajralib turgan. Bayramlar, turmush marosimlari va folklor an'analari orqali jamiyat o'zining tarixiy xotirasi va qadriyatlarini avloddan-avlodga uzatgan. Shu bilan birga, xalq og'zaki ijodi — maqollar, rivoyatlar, qo'shiqlar va ertaklar — ijtimoiy hayotning me'yorlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Shu maqolada qoraqalpoqlarning XIX-XX asr birinchi choragidagi ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, yashash tarzining xususiyatlari, madaniy an'analari va ularning bir-biriga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot tarixiy hujjatlar, xalq og'zaki ijodi va arxiv materiallariga tayangan holda olib boriladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshida qoraqalpoqlar iqtisodiy jihatdan asosan chorvachilik, baliqchilik va dehqonchilik bilan shug'ullangan. Chorvachilik keng yaylovlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan. Mahalliy aholi echki, qo'y, ot va kamchilik bilan shug'ullanib, ularni bozorga sotish orqali iqtisodiy daromad olgan. Masalan, bir qishloqda bir necha oila birlashtirilib, keng yaylovlarda chorvachilik qilgan va o'z mahsulotini bozorga chiqarib, mahalliy iqtisodiy tizimni qo'llab-quvvatlagan. Baliqchilik esa Amudaryo va Orol dengizi manbalariga bog'liq bo'lgan. Mahalliy baliqchilar qayiqlar va tuzlangan baliq ishlab chiqarish orqali oilasini ta'minlagan. Shu bilan birga, dehqonchilik hududning unumdor yerlari va sug'oriladigan maydonlarida rivojlangan. Asosan bug'doy, jo'xori va kartoshka ekilgan. Dehqonchilik mahsulotlari nafaqat ichki iste'molga, balki bozorga ham chiqarilgan.[1] Ijtimoiy tuzilma esa mahalla va oila atrofida shakllangan. Mahalla o'zaro yordam, mehnat taqsimoti, nizolarni hal qilish va resurslarni boshqarish tizimi sifatida faoliyat yuritgan. Masalan, sug'orish yoki yig'im-terim ishlarida mahalla a'zolari bir-biriga yordam berib, resurslarni samarali ishlatgan. Oila esa ishlab chiqarish va tarbiya jarayonida markaziy birlik bo'lgan.

Qoraqalpoqlarning madaniy hayoti urf-odatlar, bayramlar, qo'shiqlar va xalq og'zaki ijodi orqali namoyon bo'lgan. Masalan, Navro'z va Qurban hayrlari mahalliy jamiyatda faqat bayram emas, balki iqtisodiy va ijtimoiy birlashish vositasi bo'lgan. Ushbu tadbirlarda chorva va dehqonchilik mahsulotlari almashinilgan, qo'shiqlar va raqslar orqali madaniy an'analarga rioya qilingan. Shuningdek, hunarmandchilik va mato tikish, kulolchilik, to'qimachilik an'analari mahalliy iqtisodiy va madaniy hayotning ajralmas qismi bo'lgan.

Masalan, bir qishloqda mahalliy ayollar ip to'qib, matolarni sotish orqali daromad olgan va shu bilan o'z urf-odatlarini saqlab kelgan. Xalq og'zaki ijodi — rivoyatlar, ertaklar va maqollar — ijtimoiy me'yorlarni shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Masalan, «Birinchi ishlagan qo'l — eng qadrlı» kabi maqollar yoshlarni mehnatsevarlikka, sabr-toqatga o'rgatgan.[2]

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy hayoti asosan mahalla va oila tizimi orqali tartibga solingan. Mahalla nafaqat hududiy birlik, balki ijtimoiy va iqtisodiy faoliyatni boshqaruvchi asosiy institut bo'lgan. Mahalla raisi va oqsoqollar mas'uliyatni taqsimlab, nizolarni hal qilish, resurslarni boshqarish va bayram tadbirlarini tashkil etishda faol ishtirok etgan. Masalan, sug'orish yoki mavsumiy yig'im-terim ishlarida mahalla barcha a'zolari jalb qilgan, mehnatni adolatli taqsimlagan va o'zaro yordamni tashkil qilgan. Shu bilan birga, mahalla yoshlarga va ayollarga ma'naviy tarbiya berishda, urf-odat va qadriyatlarni avlodlardan avlodga yetkazishda ham markaziy rol o'ynagan. Oila tizimi esa ijtimoiy-iqtisodiy hayotning boshqa muhim qismidir. Oilalar ko'pincha keng tarqalgan bo'lib, bir nechta avlod birgalikda yashagan. Bu oilalar bir-biriga iqtisodiy jihatdan bog'langan, chorva boqish, baliqchilik va dehqonchilik faoliyatida birgalikda ishlagan. Masalan, bir oilaning barcha a'zolari yaylovga chiqqanida chorvani boqish va baliq tutish ishlarini taqsimlagan, shu orqali oila resurslarini samarali boshqarish amalga oshirilgan.

Chorvachilik qoraqalpoqlarning asosiy iqtisodiy faoliyati bo'lib, unda qo'y, echki, ot va kamchilik asosiy o'rin tutgan. Chorva faqat oziq-ovqat manbai emas, balki iqtisodiy boylik va status belgisidir. Misol uchun, mahalliy tarixiy manbalarda aytilishicha, boyroq oilalar yaylovlarning eng unumdor qismlarini egallab, chorvani ko'paytirgan, kam resursli oilalar esa ularni ijaraga olib ishlatgan. Bu tizim mahalliy ijtimoiy tartibni mustahkamlagan. Baliqchilik va suv resurslaridan foydalanish ham muhim iqtisodiy faoliyat bo'lgan. Amudaryo va Orol dengizi baliqlari mahalliy aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlagan va bozorga chiqarish orqali qo'shimcha daromad keltirgan. Shu bilan birga, baliqchilik o'ziga xos hunarmandchilik bilan uyg'unlashgan — baliq quritish, tuzlash va savdo qilish kabi jarayonlar mahalliy iqtisodiy tizimning bir qismi bo'lgan.[3]

Dehqonchilik esa hududning unumdor yerlari va sug'oriladigan maydonlarida rivojlangan. Qoraqalpoqlar asosan bug'doy, jo'xori va sabzavot yetishtirgan. Dehqonchilik mahsulotlari nafaqat o'z iste'moli uchun, balki mahalliy bozorga chiqarish orqali iqtisodiy almashinuvni ta'minlagan. Shu tariqa, chorvachilik, baliqchilik va dehqonchilik bir-birini to'ldirib, qoraqalpoqlar hayotini barqarorlashtirgan.

Qoraqalpoqlarning madaniy hayoti urf-odatlar va xalq ijodi orqali namoyon bo'lgan. Bayramlar, turmush marosimlari, qo'shiqlar va raqslar jamiyatni birlashtiruvchi omil bo'lgan. Masalan, Navro'z bayramida barcha mahalla a'zolari birga yig'ilib, chorvani, mahsulotlarni almashish va o'yinlar orqali madaniy birlashuvni ta'minlagan. Qurban hayri esa nafaqat diniy marosim, balki ijtimoiy yordam va hamjihatlikni kuchaytiruvchi tadbir sifatida xizmat qilgan. Hunarmandchilik va amaliy san'at ham madaniy hayotning muhim qismi bo'lgan. Mahalliy ayollar ip to'qib, mato tayyorlagan, erkaklar esa kulolchilik va yog'och ishlov berish bilan shug'ullangan. Bu faoliyatlar nafaqat iqtisodiy, balki madaniy ahamiyatga ega bo'lgan, chunki ular urf-odatlarini, hunarmandchilik an'anasini avloddan-avlodga yetkazgan.[4] Xalq og'zaki ijodi — rivoyatlar, maqollar, ertaklar va qo'shiqlar — jamiyatning ijtimoiy me'yorlarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Misol uchun, «Birinchisi ishlagan qo'l — eng qadrlisi» maqoli yoshlarni mehnatsevarlik va sabr-toqatga o'rgatgan. Shu tariqa, madaniy hayot va iqtisodiy faoliyat bir-birini to'ldirgan, qoraqalpoq jamiyatining barqarorligini ta'minlagan.

XIX-XX asr birinchi choragida Amudaryoning chap qirg'og'idagi qoraqalpoqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Ularning iqtisodiy faoliyati chorvachilik, baliqchilik va dehqonchilikka asoslangan bo'lib, hududning tabiiy sharoiti va suv resurslari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Mahalla va oila tizimi ijtimoiy tartibni ta'minlab, resurslarni boshqarish va mehnat taqsimotini samarali amalga oshirishda muhim rol o'ynagan. Madaniy hayot esa urf-odatlar, bayramlar, hunarmandchilik va xalq og'zaki ijodi orqali namoyon bo'lgan. Bu esa qoraqalpoq xalqining tarixiy tajribasini, qadriyatlarini va ijtimoiy me'yorlarini avloddan-avlodga yetkazish imkonini bergan. Misollar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy va madaniy hayot bir-birini to'ldirib, mahalliy jamiyatning barqarorligini ta'minlagan.

Shu bilan birga, qoraqalpoqlarning urf-odatlari va ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati hududning tabiiy sharoitiga moslashish, mehnatsevarlik va o'zaro yordam kabi qadriyatlarni shakllantirgan. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, XIX-XX asr boshidagi qoraqalpoq jamiyati nafaqat iqtisodiy faoliyat, balki madaniy va ijtimoiy me'yorlar bilan mustahkamlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Эркинова, Л. (2015). Қорақалпоқ тарихи ва маданияти. Нукус: Қарақалпақ давлат университети.

2. Абдурахмонов, Н. (2018). Амударё водийсида қишлоқ хўжалиги ва халқ ҳаёти. Тошкент: Фан.

3. Қодиров, С. (2017). Қорақалпоқ маданий мероси ва урф-одатлар. Нукус: Маданият нашриёти.

4. Рахмонов, М. (2016). Халқ оғзаки ижоди ва тарихий ёдгорликлар. Тошкент: Фан.

5. Воҳидов, Б. (2014). Амударё соҳасида қишлоқ хўжалиги ва ижтимоий ҳаёт. Нукус: Инновация нашриёти.

